

Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972. С. 31.

² См.: Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977. С. 124.

³ См.: Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания. 1972. № 5. С. 358.

А. П. ГРУЦА

ЛЕКСІЧНАЕ ГНЯЗДО З ДЗЕЯСЛОВАМ *ошукати* Ў ЯКАСЦІ АПОРНАГА СЛОВА ВА УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Адной з актуальных задач сучаснай лінгвістыкі з'яўляецца вывучэнне асаблівасцей утварэння новых слоў, аб'яднанне іх у гнёзды па паходжанню ад аднаго кораня, па сучасных марфалагічных ці семантычных сувязях, а таксама замацаванне і функцыянаванне асабліва ў блізкароднасных мовах. У гэтай сувязі пэўную цікавасць уяўляе складванне лексічнага гнязда з дзеясловам *ошукати*, які, як адзначае М. Фасмер, усходнеславянскімі мовамі запазычаны з польскай¹. Аднак лёс гэтага дзеяслова ў розных усходнеславянскіх мовах склаўся па-рознаму. Сучаснай рускай літаратурнай мове ён невядомы. Ва ўкраінскай мове, акрамя *ошукати* ў значэнні «абмануць, абманваць», адзначаюцца такія вытворныя ад яго, як *ошуканець*, *ошукач* «абманшчык», *ошукання*, *ошуканство* «абман, мана», *ошукувати* «абмануць, абманваць», *ошукатися*, *ошукуватися* «абмануцца, абманвацца»².

Пры перакладзе рускага *обмануть* і вытворных ад яго ўкраінскія адпаведнікі ад *ошукати* звычайна прыводзяцца (іншы раз з паметамі абласное і размоўнае) пасля другіх больш распаўсюджаных сінонімаў (Гл. Русско-украинский словарь. Киев. 1982. Т. 2. С. 230—231). Словником староукраїнської мови (Киев, 1978) ні дзеяслоў *ошукати*, ні вытворныя ад яго не зафіксаваны. Што датычыць беларускай мовы, то шырокая распаўсюджанасць дзеяслова *ошукати* адзначаецца ў ёй з канца XVI стагоддзя. Пры гэтым у розных па жанру помніках старабеларускай пісьменнасці ён ужываецца не толькі са значэннямі «наўмысна сказаць няпраўду, схлусіць» (чёмусь нас ошукал, могль бы ся был хто з людей зыйтиса з женою твоею, и привел бысь на нас грехъ великий.— Біблія, 59; И рекла до него долида: што мене ошукалесь и неправду поведалесь.— Там жа, 1326), «свядома ўвесці ў зман якім-небудзь спосабам для ўласнай карысці, абмануць, абхітрыць» (Братія стережетесь, абы вас некто не ошукал філософією.— Каз. Кір., 446; там бы ихъ ошукал, если бы блудячих слухати розказалъ.— Апакр., 59; я тебе служилъ есмъ для рахили, а тысь мене ошукалъ.— Біблія, 65; ярополка... я упредивши без сточеня битвы звалчу, а моею хитрою порадою ошукаю.— Стрыйк., 4636; А ижъ Варлаамъ, который тебе ошукалъ, окованный оу мене естъ.— Варл., 2296; он сам нас ошукал.— Зб. 752, 4656; и рекль Авимелехъ: чемусь нас ошукал.— Хран. 406; купуючи, и продаючи, чи не ошукав кого; чи не бравъ лихвы.— Зб. вып., 43), але і ў значэнні «спакусіць, падманваючы, дамагаючыся чаго-небудзь» (такъ ужъ зъ початку высокамысльностью и пыхою ошукалъ Адама.— Мак., 254; през еи тежъ потом Адама... ошукалъ.— Варл., 49; Прельщаю: ошукую, звожу, подхожу, оманюю.— Бяр., 121; снъ иоанна драсда ошукал мя и пополнилъ грехъ со мною.— Зб. 82, 20).

Менавіта ў гэтых значэннях разглядаемы дзеяслоў з заменай пачатковага *о* на *а* і канечнага *т'* на *ц'* у выніку акання і цекання замацаваўся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (Гл.: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1977. Т. 1. С. 316).

Бясспрэчную цікавасць уяўляюць выпадкі ўжывання дзеяслова *ошукати* ў зыходным значэнні «абшукаць, старанна агледзець усё, шукаючы чаго-небудзь», што ў сваю чаргу сведчыць аб паходжанні яго ад дзеяслова *шукаць* (она спешно болваны под седло велблюдови скрила, и села на нем, а коли весь наметъ ошукав, а ничего не нашол, рекла ему:

не гневаісе пане мой, жемъ передъ тобою встать не могу, бо водлугъ обычаю невестего тепер на мене припало.— Біблія, 70). Без істотных змен апошні сказ знаходзім і ў Хранографе XVII стагоддзя (а коли весь наметъ ошукав а нічога не нашовъ: рекла ему.— Там жа. 48б). У гэтым сваім значэнні дзеяслоў *ошукати* з цягам часу замяніўся дзеясловам *абшукаць*.

Побач з *ошукати* для выражэння незакончанасці дзеяння, а менавіта ў значэнні «абманваць, ашукваць, спакушаць» з пачатку XVII стагоддзя шырока выкарыстоўваецца *ошукивати* (*ошукovati*), які пазней у выніку поўнай рэдукцыі паслянаціскных *и, о* і замены *т'* на *ц'* трансфармаваўся ў *ашукваць* (змовивше се... не тылькі мене, але і пановъ вь ихъ справахъ ошукovali, а собе наганяли.— Еўл., 152; члвк самог ошукивает.— 3б. 261, 72; грешат купци колись божат и присегают продаючи што и ошукивают того вонпливостю што купует.— Там жа, 221; и snadне себе таковыи члвкъ ошукиваетъ, который нечого вь собе годного немаючи, розумеет же годностю инших переходит.— Каліст, 2-2б; нехай болшей уже не ошукивает двулочно ся указуючи.— Дыяр., 167; Лешу, зражаю, ошукиваю.— Бяр., 70; ни для чого иншого до хрстіян се пригорнулъ одно aby нас ошукивал.— 3б. 82, 365-365б).

Аналагічная сітуацыя наглядаецца і пры ўжыванні дзеяслова *ошукатися*, які ў помніках старабеларускай пісьменнасці XVII стагоддзя шырока распаўсюджаны са значэннем «ашукацца, памыліцца, завесці сябе ў зман» (набралі з собою персове мног ланцухов поврозов и путов, на вязане пойманых, але ся ошукали.— Бельск., 333; Ошукалемся, чужого разуму слухаючи.— Мам., 178; Поневажъ не ошукалися вешкове, але шуканое нашлі.— Каліст, 262б; и дай Боже обым ся вь надеи моеи не ошукаль.— Варл., 42б; не ошукалися на тои вере. Жыц. св., 5; Там ся и надъто ошукала. 3б. 259, 437), тады як у зыходным значэнні «знайсціся, адшукацца» адзначаецца спарадычна: выяўлены ўсяго адзін выпадак такога ўжывання ў евангеліі Каліста (руками моими бга шукалемъ, и не ошукалемся.— Там жа, 113).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеяслоў *ашукацца* з *ошукатися* (фанетычныя змены абумоўлены аканнем і сцяжэннем гукаў *т і с* у афрыкату *ц*, якая як гук доўгі ў інтэрвакальным становішчы перадаецца падвоеным напісаннем адпаведнай літары) ужываецца толькі ў значэнні «завесці сябе ў зман; памыліцца, пралічыцца ў чым-небудзь».

Паралельна з *ошукатися* ў якасці дзеяслова незакончанага трывання толькі са значэннем «абманвацца, ашуквацца, памыляцца» зноў-такі ў розных па жанру помніках беларускай пісьменнасці XVII—XVIII стагоддзяў шырока ўжываецца дзеяслоў *ошукиватися* (*ошуковатися*), які, відазмяніўшыся ў выніку акання і сцяжэння гукаў *т і с* у афрыкату *ц* у *ашуквацца*, замацаваўся ў гэтым значэнні (баръзо ся каждый таковыи на томъ мылитъ и ошукиваетъ.— Карп., 11; велце ся на томъ ошукиваетъ, мнемаючи, жесь все выполнить.— Мак., 23; Также которые воду богинею быти розумеють, ошукуются: бо и тая на потребу людскую есть створена, и вь моцы ихъ есть.— Варл., 239 б; Сыну если на том свете не хочешъ терпети А еднак мнемаешъ же по смерти кролевати маешъ тогды се барзо ошукиваешъ. 3б. 255, 331б; тыи людіе и сами ся ошукуютъ, и другихъ ошукуютъ, бо не толко треба споведатися зъ учинковъ, але тежъ зъ мыслій.— 3б. вып., 41).

З дзеяслоўных форм, вытворных ад *ошукати* як дзеяслова закончанага трывання, у помніках старабеларускай пісьменнасці адзначаюцца толькі дзеепрыметнікі, а менавіта: цяперашняга часу незалежнага стану *ошукуючий* з суфіксам *-юч-*, усходнеславянскім па паходжанню, і прошлага часу залежнага стану *ошуканый*. Пры гэтым калі ў першым з іх можна дапусціць наяўнасць значэння прыметніка, раўназначнага сучасным «двудушны, крывадушны, няшчыры» (клалі на он час на хрсіяны великие потвари, якобы вси чаровниками были, и шалбери людє ошукуючие великие скарбы обещуют а сами ничога не мают.— Бельск., 212; а иж ся зъ еврейского лаван выкладает зражающий албо ошукуючий,

для тог грекове о дву его тварех малевали, одну с переду а другую с тылу.— Стрыйк., 421-421б), то другі звычайна ўжываецца ў яго сучасным значэнні «абмануты, ашуканы, спакушаны» (н лживым антихристом не были ошуканы.— Каз., Кір., 52б; и дочко моя ошукала есь мене, и сама ошукана естесь.— Біблія, 129; А штожъ тому Бгъ порадить, которій себе добровольне оддает свету и роскошами звездный, и земными забавами ошуканий заблудить.— Мак., 29-30; они ани звияжонни, ани ошукани быть могут.— Пралог, 548б; Ирод видевши ижъ был ошуканный от волфов розгневался велми.— 3б. 82, 227б).

Што датычыць дзеепрыметніка цяперашняга часу незалежнага стану *ошуківаючий*, утворанага ад дзееслова незакончанага трывання *ошуківаці* зноў-такі пры дапамозе ўсходнеславянскага па паходжанню суфікса *-юч-*, то ён ужываецца як у сваім зыходным значэнні (н през нихъ васъ ошуківаючихъ кгдым от мужа стого зрозумель, и злость их откинулъ.— Варл., 210б-211), так і ў значэнні прыметніка, раўназначнага сучасным «абманлівы, падманлівы, падманны» (н зложивши старого человека, которій ся през пожадливости ошуківаючіе псуеъ, не телу вже живу, але живетъ во мне Хс.— Варл., 151-151б; и якъ паметаю, жемъ пред тымъ тебе вже мовиль отложивши вшелякую злость, и старого человека, которій ся псуеъ през ошуківаючіе пожадливости.— Там жа, 168б).

Для абазначэння дзеяння па дзееслове закончанага трывання *ошукати* ў значэннях «наўмысна ўвесці ў зман, абмануць» і «спакусіць, падманваючы дамагчыся чаго-небудзь» у мове беларускай пісьменнасці з другой палавіны XVI стагоддзя ўжываецца назоўнік *ошуканье* (*ошукане, ошукание*), якому ў сучаснай літаратурнай мове адпавядаюць *ашуканства і ашуканне* (лісь.. на ошукание вжил.— ИЮМ, XXX-3, 14, 1577; тогды мы от коморы его отогнали жолнеровъ, а в том ошукания и зрады не учинили. АВК, XXX, 528, 1579; кознь — скритое а зрадливое ошуканье.— Зіз., 38; а кгда саул обачил ошукане з дочки своей рекль чемусь выпустила неприятеля моего.— Бельск., 97б., ксендзь.. далъ по собе пану Яхимовичу на ошуканье ведать, же дей мель онъ Сарна на завтрее отъехать до Менска.— АСД, 1, 284, 1634; Прелесть: Ошуканье.— Бяр., 121; свецкими речами ненавидель, ведаючи якое ест тыхъ которые ся на нихъ спущают ошукание.— Пралог, 544б).

Да ліку вытворных ад *ошукати* належаць таксама назоўнікі *ошукачъ* са значэннем «спакуснік, зводнік, звадыяш» (Прелестникъ: ошустъ, ошукачъ, зводникъ.— Бяр., 121), *ошустъ* якому, акрамя адзначанага, уласціва таксама значэнне «ашуканец» (А гды ошустъ взявши од него много, чаровъ и гусловъ своихъ заживаль.— Мак., 12; Клеветник: ябедники, потварьца, опустъ.— Бяр., 64) і *ошуканина* ў значэнні «ашуканства, падман, махлярства, жульніцтва» (ошуканина Лва цесара. Року... лев видячи иж оные не старшие монастырев архимандрытове и игуменове на выгнанию в статку и вызнанию правды составляли, ошукал их такими словы.— Бельск., 363б; панъ Иванъ... въ незносной кривде и шкоде о томъ, ижъ што з давныхъ часовъ неприязнь... противо... подступство и ошуканину чинить звыкли.— АВК, XXVIII, 327, 1646).

Акрамя разгледжаных аддзяслоўных назоўнікаў, для абазначэння дзеяння па дзееслове незакончанага трывання *ошуківаці* ў значэнні «абманваць, ашукваць, спакушаць «ужываліся назоўнікі *ошуківанье* (*ошукивание*), *ошукованье* (Везде ошукованье и подступки, в каждой и наименшой справе нещирость и кривоприсязство.— Каліст, 67; Которое бесовское ошукиване... хотячи зъ мыслій людскихъ выкоренити.— Там жа, 139б; Наветование: Зражанье, ошукиванье подступное.— Бяр., 85; Едомъ, Бененном: Сын богатствъ своих, або сын ошукиваня, або засмущеня их.— Там жа, 269).

Варыянту *ошуковане*, акрамя таго, было ўласціва значэнне «размяшчэнне як парадак, сістэма месцазнаходжання каго-, чаго-небудзь» (О взятю языка мамаевого от сторожей князя Дмитрия, о раде его зъ

князями и ошуканю зь обоихъ сторонъ поискъ и о укреплении войскъ от князя Дмитрия и о молитве его.— Мам., 179).

Таким чынам, у склад лексічнага гнязда з дзеясловам *ошукати* ў якасці апорнага слова ў старабеларускай мове ўваходзіла 12 лексем, а менавіта: *ошукати, ошукатися, ошуканый, ошуканье (ошукане, ошукание), ошуканина, ошукачъ, ошустъ, ошукивати (ошукovati), ошукиватися (ошуковатися), ошукивающий, ошукиванье (ошукиване), ошукованье*. Пры гэтым толькі чатыры з іх вызначаліся наяўнасцю фанетычных варыянтаў. З улікам адзначаных пераважна фанетычных змен да нашага часу захавалася шэсць. Да іх адносяцца *ашукаць, ашукацца, ашукваць, ашуквацца, ашукванне, ашуканы*. Разам з тым у перыяд складвання беларускай мовы як мовы нацыі з'явіліся і замацаваліся ў ёй такія невядомыя раней аднакарэнныя лексемы, як *ашука, ашуканец, ашуканка, ашуканскі, ашуканства* (усяго пяць лексем з адзінаццаці, зафіксаваных Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы.— Гл.: Т. 1. С. 316). Не выключана магчымасць, што некаторыя з іх былі вядомы старабеларускай мове, аднак не знайшлі адлюстравання ў помніках пісьменнасці, распісаных для ўкладання Гістарычнага слоўніка беларускай мовы, на матэрыяле картатэкі якога пабудаваны дадзены артыкул. Падводзячы вышнікі сказанаму, трэба зазначыць, што засваенне запазычаных слоў, як і ўтварэнне на базе іх новых лексем, у беларускай мове ажыццяўляліся даволі актыўна на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе існавання.

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971. Т. 3. С. 180.

² Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. Киев, 1909. Т. 3. С. 84.

³ Старыя кірылаўскія літары, лігатуры, дыграфы і паерак заменены іх сучаснымі эквівалентамі. Вынасныя літары ўносяцца ў радок. Пры лашпартызацы матэрыялаў пасля скарачонай назвы першакрыніцы (расшыфроўку гл. у Гістарычным слоўніку беларускай мовы. Мінск, 1982. Вып. 1. С. 45—49) указваецца том, старонка, а таксама год напісання.